

A látószögváltás szükségessége

Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerkesztette: Kövér György. Századvég, Budapest, 2006. 851 oldal

Ha el szeretnénk térni (persze csak feltételelesen) a tanulmánykötet-recenziók hagyományos, de nem okvetlenül gyümölcsöző elemzési eljárásaitól, azaz lemondunk a bennfoglalt írások libasorban történő tartalmi összefoglalásától-kivesézésétől, nem könnyű fogást találunk a *Zsombékok*-gyűjteményen. A *Zsombékok* ugyanis korántsem tartozik az egyetlen témát szorosan körüljáró tanulmánygyűjtemények közé, sőt. Ugyan a középosztály, középosztályok, középrétegek fogalmai kifejtve vagy kifejtetlenül mindegyik dolgozatban szerepelnek, a *Zsombékok* hősei nem ezek a társadalomtudományi konstrukciók, de még csak nem is az iskoláztatás – a *Zsombékok* a jelen magyar társadalomtörténet-írásának egy lehetséges keresztmetszete. A *Polgárosodás, akkulturáció, modernizáció* és a *Szocializáció és társadalmi integráció* részmákból álló kutatási program „szerzőgárdáját” a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület hajdani alapítójától az ELTE Társadalomtörténeti Doktori Programjának mai tagjaiig sokfelől verbuválta. Nemcsak különböző nemzedékek együttes megjelenése tehát, hanem eltérő szakmai szocializációk során kialakult életpályák közös produktuma is a kötet”, fogalmaz a kötet előszavában Kövér György (11–12. old.). Vagyis egy seregszemle eredményét és az egy kutatási programba beilleszthető lehető legtöbb téma feldolgozásait tartjuk kezünkben. Ennek megfelelően az összegyűjtött tanulmányok túlnyomó része folyamatban lévő, hosszabb távú kutatás aktuális állomását dokumentálja, s ez többször hiányérzetet kelt az olvasóban – egy befejezetlen gondolatmenet,

megalapozatlan következtetés vagy homályban maradt problémarészlet benyomását. Másrészt a kötetből jobbára hiányzik a fő kérdések (a középosztály-probléma vagy a fogalomtörténeti megközelítés) szükséges expozíciója. (Az iskoláztatás-oktatástörténet kivétel, Sasfi Csaba *Az oktatás társadalomtörténete* című, alapos és tömör írása ugyanis megóv attól, hogy rákérdezzünk az oktatástörténet fontosságának okaira.) Ez a sajátosság és keresztmetszet-jelleg elég ahhoz, hogy a tanulmánygyűjtemény megrostálja az olvasóközönséget, és kiválassza ideális olvasóját egy, a kortárs magyar társadalomtörténetet foglalkoztató kérdésekben jártas, az aktív társadalomtörténészek munkásságát szemmel tartó, a társadalomtörténet mindenkori tendenciáival, elágazásaival tisztában lévő valaki személyében.

A keresztmetszet-jellegnek ugyanakkor nemcsak a hátrányait, de az előnyeit is kötelességünk szóvá tenni. Ezek hangsúlyozottan gyakorlati előnyök, amelyek nagy jelentőséggel bírnak nemcsak a társadalomtörténészek, hanem a nagyívű történeti összefoglalókat készítőik számára is. A hosszú évekig tartó kutatások részeredményeit hozzáférhetővé tenni hasznos lehet, hiszen ezeknek az eredményeknek az ismeretében az adott tárggyal kapcsolatos egyéb vizsgálódások is másként alakulhatnak, miközben a korszak- és a tematikus összeállítások is beépíthetők fejezeteikbe (tapasztalatom szerint legfőljebb félmondatos terjedelemben) a közvélekedést okkal megkérdőjelező társadalomtörténeti következtetéseket. (A *Zsombékok*ban több tanulmány is a történeti közhelyek verifikációjának igényével lép föl, nem eredménytelenül.) Ami a módszertant illeti, egy társadalomtörténeti pillanatkép közreadása itt is meglehetősen tanulságokkal bírhat, lévén új elemzési eljárások, új, sokszor meglepő területen föllelt forrás-

anyag, új vagy jól ismert módszerek beigazolódott csődjének gazdag tárháza. A *Zsombékokban* közölt munkáknak a fenti tulajdonságokat mindenképp a javára kell írunk.

De milyen is az a magyar társadalomtörténet-írás, amelynek keresztmetszeteként a *Zsombékok* olvasható? Ami (legalábbis számomra) alapvető, talán a legalapvetőbb tapasztalatként lesűrítendő a közölt tanulmányokból, az az általánosnak mondható *statistikai ihletettség*. A három kivétel: *Bácskai Verának* a régi polgárságot tárgyaló, az újragondolás igényével írott, fölöttébb elgondolkodtató írása; *Sasfi Csaba* már említett áttekintése az oktatástörténetről; *Watanabe Akikónak* a kiegyezést követő évtizedekben az állami iskolák állami jellegét illusztráló példatára. Ezek, valamint az alaptermészetében mérsékeltlen vagy kicsit sem „számszerű” *Sipos Balázs-, Szívós Erika- és Kövér György-*dolgozat nemigen lehetnek annak a bizonyítékai, hogy az ún. nyelvi fordulat vagy az „elbeszélés visszatérése” komoly hatást gyakorolt volna a hazai társadalomtörténet-írásra.

Bármilyen is a válasz a módszerválasztás miéértjére, nehezen tagadható, hogy a *Zsombékokban* a társadalom története határozottan számszerű arcát mutatja. Van ilyen arca is a történelemnek, kétségtelen. Csak épp ott vélek felfedezni némi diszkrépanciát, hogy a társadalomtörténet, amelynek köztudomásúlag számon tartott céljai között megbecsült helye van az arctalanhangtalan tömeg láthatóvá-hallhatóvá tételének, a tárgyalt kötetben mintha többnyire távolságtartással kezelné ezt a tömeget. Ugyanezzel a távolságtartó attitűddel viselkedik a tudományos érvelés elbeszélő formájával szemben is. (Noha az elbeszélés sosem szorítható ki egészen a történelmet tárgyaló diskurzusokból.) Bár a könyvben sűrűn olvashatók a mikrotörténeti aspektus majdani bevetésére vonatkozó ígéretek, ezek nem képesek halványítani azt a benyomást, amit a *Zsombékokban* most olvasható tanulmá-

nyok idéznek elő – egy hűvös, szigorúan tárgyyszerű társadalomtörténetről.

Habár az írások jó része megérdemelné, hogy külön is szóvá tegyük erőnyeiket, huszonegy dolgozat eredményeinek a bővebb fejtegetése meghaladná a mostani recenzió kereteit. Ezért talán helyénvalóbb, ha néhány tanulmányt kiemelve a többiről csak (megbocsáthatatlan módon) röviden emlékezünk meg – ennyit viszont, lévén egy recenzió egyúttal ismeretterjesztő művelet, mindenképpen meg kell tennünk.

Az első, *Fogalomtörténet és társadalomtörténet* címet viselő blokkot *Bácskai Verának a régi polgárságról* írott dolgozata nyitja meg. A szerző tulajdonképpen a régi polgárság fogalmát gondolja újra, kiemelve az összefüggéseket a modern és a régi polgárság között, valamint magának az újragondolásnak, a hangsúlyok újrendezésének a szükségességét – miközben példát mutat arra, hogy korábbi nézeteink felülvizsgálata nem jelenti feltétlenül tudományos hitelünk veszét. A *Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben* legelőbb is arról az imponáló munkamennyiségről árulkodik, amit a szerző, *Hudi József* a vonatkozó időszak veszprémi táblabíráit illető adatok összegyűjtésébe fektetett. A gyűjtés után viszont mintha kissé alábbhagyott volna a kutatás lendülete, hiszen az eszményi táblabíró illusztráló két és a táblabírák közéleti szerepét bemutató egy példa nem elegendő az olvasó meggyőzéséhez. Pedig a halotti beszédek forráscsoportjának felhasználása fontos invenció, még akkor is, ha a szerző nem vesz tudomást a sajátos műfaji kötelmeknek a pozitív jellemábrázolásra tett hatásáról. A *magyar középosztály-teremtés programjairól és kudarcai-ról Kövér György* közöl tartalmas középosztály-fogalombreviáriumot. A reformkor végétől kezdődő, kis híján száz évet felölelő áttekintés olvasójának könnyen támadhat az az érzése, hogy a középosztály fogalma olyan, mint a huzat, amely át- meg átjárja a magyar társadalomtudományos diskurzus épületét, miközben mindvégig megfoghatat-

lan marad. A közbeszéd ugyanis az első évtizedekben a megteremtéssel van elfoglalva, majd szinte minden átmenet nélkül átcsap az emlékezésbe – a jelenségnek mintha csak jövője és múltja lenne, jelene soha. Ezek után *Halmos Károly* fogalomtörténeti írását olvashatjuk, amely a virilizmus fogalmát tárgyalja *Besitzbürgertum Magyarországon* címmel. Egyrészt rámutat arra, hogy a virilizmus jelensége tekinthető a rendi, azaz a személyes képviselőlet folyományának, tehát hazai konstrukció, másrészt szépirodalmi szövegek idézésével felveti, hogy a virilizmus jelenségét érdemes lenne inkább rurális, mint urbánus jellegűként tárgyalni.

Klement Judit dolgozatára később visszatérve most térjünk át az *Elitképződés és csoporthierarchia* fejezet tanulmányaira. *Benedek Gábor* a *Bach-korszak államapparátusának személyi állományát* vizsgáló, igencsak adatgazdag tanulmánya jócskán árnyalja, bizonyos tekintetben meg is cáfolja a tankönyvek kialakította képet ezen állomány „idegenségének” és „ideiglenességének” mértékéről. *Kiss Zsuzsanna* munkája a *Zala Megyei Gazdasági Egyesület 1861 és 1869 közötti működéséről* nem csak azért érdemes az olvasásra, mert az egyre inkább előtérbe kerülő egyesületekről való gondolkodást brit szakirodalmi kontextusba helyezi. Ez a kontextus, a figyelemnek az egyesületek politikai jelentőségéről a „mentalitásformálódásra” helyezése, eredményeit tekintve, úgy tetszik, némiképp lehetetlenné is teszi a politikai elemzési keretek további alkalmazását. A Zala megyei példából ugyanis kiderül, hogy az egyesület politikai tevékenységet-diszkurzust folytató intézményként – közösségként nemigen fogható fel. *Vári András* többek között ez utóbbi megállapítással rokon következtetést von le az OMGE 19. század második felében zajlott történetéből. A céljait és rekrutációját illetően heterogén egyesületről szólva nem igazolható az a tézis, miszerint egy meghatározott csoport hatékony érdekképviselő lett volna. *Eőry Gabriella* Az Országos Kaszinó és a középosztály címet viselő dolgo-

zata elismerésre méltó leleménnyel a Kaszinóban elhangzott (*Kövér György* kötetbeli elemzését jól kiegészítő) előadások szövegeiből igyekszik kihámozni a tagság identitását és ennek középosztályi vonatkozásait illető tényeket, amit a tagság társadalmi összetételének vizsgálatával vet egybe. (Talán még definiáltabb összegzést eredményezett volna, ha megtudjuk, a szerző milyen középosztály-fogalommal dolgozott. A konklúzióból így a vitatott kettőstársadalom-elméletre való alapozás sejlik ki.)

A fejezetből még hátramaradt három tanulmányt későbbre halasztva áttérhetünk a kötet harmadik, befejező részére, amely az *Iskolatörténet és szocializáció* címet viseli. *Sasfi Csabának* az oktatás társadalomtörténete tudományos háttérét és problémagócáit felvázoló, az utána következő munkákra nézve is megvilágító erejű összefoglalásáról már esett szó. *Keszei Andrásnak* a középfokú oktatás felekezeti változatait a 19. század első felének időmetszetében vizsgáló dolgozata egy hosszabb kutatás része. A figyelmet főként a tanulmány első felére érdemes felhívunk (a második a felekezeti iskolák diákjairól néhány bevallottan további elemzésre szoruló számsort és megállapítást tartalmaz), amely a középfokú oktatásnak kizárólagosan a rendiség hagyományait átörökítő természetét bizonyítja. *Mennyire voltak „államiak” az állami elemi iskolák a kora dualizmus korában?* – teszi föl a kérdést *Watanabe Akiko*. A helyi hatalom és az államérdekek súrlódásának ezen vizsgálata még úgy is elgondolkodtató problémafelvetésnek bizonyul, ha a szerző néhány példán túl egyébbel alig igazolja állításait. Ellentétben a következő szerzővel, *Horváth J. András*sal, aki a fővárosi önkormányzat 1873 és 1890 közti közoktatáspolitikáját tanulmányozva szinte hiánytalan, meggyőző áttekintést nyújt nemcsak az oktatáspolitikáról, hanem számos, oktatással kapcsolatos kérdésről, többek között az előző dolgozat tárgyát is képező konfliktusokról. *Keller Márkus* dolgozatának „hőse” ismét egy egyesület, mégpedig az Országos

Középtanodai Tanáregylet, annak is az első éve. A körültekintően megrajzolt történetből fontos kiemelni a szerző által is hangsúlyozott lehetséges tanulságot, miszerint a civil társadalom megszerveződésének kezdeteit boncolgatva (bizonyos szempontból) talán megingatható a bevett „megkésetttség”-szemlélet.

Az oktatástörténeti fejezet két nőoktatással foglalkozó munkával folytatódik. *Müller Ildikó* a nők „felsőbb” oktatásának kezdeti szakaszait, majd a *budapesti állami felsőbb leányiskola* növendékei rekrutációjának a tudnivalóit foglalja össze, *Papp Barbara* pedig *Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között* címmel közöl tanulságos, új következtetésekben főként a felsőoktatásra és a diplomás nők társadalmának helyzetére nézve gazdag dolgozatot. A genderszempontokat hiányoló olvasók igényeinek bizonyos fokú kielégítése után *Bódy Zsombor* kalauzolásában merülhetünk bele a *Mobilitás és iskolarendszer* összefüggéseibe, mindezt a felső kereskedelmi iskolák, közelebbről a Budapesti Kereskedelmi Akadémia kapcsán, és lehetünk tanúi a „társadalmi közép” egy újabb rétege születésének. Ezzel együtt arra a sajátos tendenciára is magyarázatot kapunk, amely az apák és az Akadémiára járó fiúk viszonylatában az önálló–alkalmazott státuszváltásban tapintható ki. A kötet záródolgozata *Bolgár Dániel* tollából egy gyöngyösi gimnázium diákságának relációit vizsgálja 1938 és 1948 között „térbeli pozícióik” feltérképezése segítségével, a társadalomtörténeti jelenségeket invenciózusan a térhasználat nézőpontjából véve szemügyre. A kötet legifjabb szerzője eszmefuttatásainak követhetőségét és értelmezhetőségét, egyszerűen meggyőző erejét minden bizonnyal növelte volna egy rigorózusabb előzetes szerkesztői véleményezés.

Most azonban ideje visszatérnünk az enumeráció során későbbi tárgyalásra félretett munkákhoz. A felsorolásból való kiemelés itt nemcsak szó szerint, de metaforikusan is értendő: *Klement Judit*,

Szívós Erika és *Sipos Balázs* munkáit, amellet, hogy a teljességre törekvős igénye és a figyelemreméltó témaválasztás egyaránt jellemzi (ez persze más kötetbeli tanulmányokra is igaz), néhány momentum okán külön is említenünk kell. A *két világháború közti nagypolgárság* korántsem olyan zajos figyelmet birtokló társadalmi réteg, mint a középosztály, ezért is fontos, hogy *Klement Judit* dolgozatában kísérletet tesz e réteg fogalmának meghatározására. A kísérlet merészsége különösképp abban rejlik, hogy olyan objektív, tényszerű kritérium fellelését tűzi ki célul, mint az így körülírható nagypolgári lakások szobaszáma. A szerzőnek végül hitelt érdemlően (nyilvánvalóvá tett fenntartásokkal persze, de) sikerül is elérnie célját. *Szívós Erika* és *Sipos Balázs* tanulmányait (*Bohém, polgár, értelmiségi? A magyar képzőművészek társadalmi helyzete a századfordulón*; illetve *Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között*) pedig azért említem a számomra különösen tanulságosak között, mert olyan társadalmi csoportokról adnak élettel teli képet, amelyeket illetően széles körben elterjedt közhelyek uralkodnak, miközben e csoportok az adott korszakok közkeletű megjelenítéseiben (avagy a nem szakértő közönség képzeletében) kulcsszerepet töltenek be. A szóban forgó szerzők megállapításaikkal, ezzel szemben, képesek érezhető meglepetést okozni.

A tanulmányok számbavételéből még egy maradt ki, mégpedig a *Kovács I. Gábor* és *Kende Gábor* szerzőpárostól származó. A szöveg a *magyarországi egyetemi tanárok két világháború közötti rekrutációját* hosszú évek óta vizsgáló kutatás következtetéseiről és, ami véleményem szerint különösen fontos lehet, e kutatás módszertani problémáiról –megoldásairól ad számot. A helyenként, különösen a lábjegyzetekben már-már vallomásosba forduló írást azért tárgyalom a többitől elkülönítve, mert adottságai alkalmat nyújtanak egy sajátos olvasatra, például „A társadalomtörténet szögös útja” címmel. A szöveg ugyanis a ku-

tatás során előfordult számtalan olyan nehézségről és váratlan felfedezésről tudósít, amivel érzésem szerint pályája során szinte minden társadalomtörténész találkozik. Mindemellett a kutatástörténeti elbeszélésben (egy évtizedesnél is hosszabb ideje folyó munkáról van szó) kitapintható egy sajátos ritmus, ahogy a kutató magáévá teszi a tárgyát, és az egyetemi tanárok apái egyszer csak „apáinkká” válnak. Ami talán leendő társadalomtörténészeknek, különösen a statisztikákkal szívesen bibelődőknek a leginkább megszívlelendő kiszólás: „Elismerve a modellalkotás fontosságát, ma is azt gondoljuk, hogy ezt nem feltétlenül kész panelekből kell megalkotni, hanem adott esetben fáradságos munkával gyűjtögetett, megtisztogatott téglácskákból is fel lehet építeni. Mindazonáltal okulva az időrabló téglagyűjtögetés másfél évtizedes tapasztalatából, el-

ismerjük, hogy okos dolog a forrásadottságokat idejében alaposabban tisztázni, némi költség/haszon mérlegeléssel összekötve.” (431. old.) S még egy tanulság is idézhető: „Az adathalmazsal, azok mutatóba rendezésével, kombinálásával bajmólódva s e tanulmányt írva arra az eredményre jutotunk, hogy látószögváltásra van szükségünk. Nem feltétlenül csak a nagy tömbök felmutatását kellene ambicionálnunk, hanem örömről le lehetnének sok kisebb szociokulturális, etnokulturális alakzat, művelődési tömb megtalálásában, megrajzolásában és megelevenítésében is” (501–502. old), s ez elgondolkodtató lehet e kötet szerzői számára is.

BARÁTH KATALIN